

УДК 37.013.42+053.6

І.Ф.ЛИЗУН,
аспірант
(м.Луцьк)**Особливості соціальної адаптації підлітків із сімей трудових мігрантів**

У статті розкрито основні особливості соціальної адаптації підлітків із сімей трудових мігрантів. Визначено стадії, які підліток проходить у період знайомства з новим соціальним оточенням.

Ключові слова: підліток, соціальна адаптація, трудова міграція.

Постановка проблеми у загальному вигляді... У контексті сучасних проблем соціально-економічного характеру актуальність процесу соціальної адаптації підлітків із сімей трудових мігрантів набуває окремого наукового статусу у соціально-педагогічних дослідженнях. Здатність адаптуватися у соціумі розвивається постійно як наслідок повсякчасного розширення й поглиблення зв'язків людини із навколишнім середовищем. Вагому роль у процесі соціальної адаптації дитини відіграє сім'я – перше соціальне середовище, у якому відбувається формування й розвиток дитини; зберігається вирішальний формувальний вплив родини на соціальну адаптацію, розвиток особистості, зокрема самосвідомості, самопізнання, ставлення до себе й саморегуляції.

Аналіз досліджень і публікацій... Аналіз психологічної та педагогічної літератури з проблеми адаптації (Т.Алексеева, Ю.Бохонкова, Н.Герасимова, В.Демченко, О.Кузнєцова, Л.Литвинова, І.Соколова) та теорії особливостей розвитку підліткового віку (Ж.Ж.Руссо, С.Холл, Е.Шпрангер, Ш.Блер, Е.Еріксон, Ж.Піаже, В.Штерн, Л.Божович, Л.Виготський) дає підстави стверджувати, що підлітковий вік – це час підвищеної уразливості, що зумовлено багатьма фізіологічними, фізичними та соціальними змінами. У такий період сприятлива та дружня атмосфера, позитивні стосунки з батьками або іншими дорослими, активна участь у громадському житті є одним із головних факторів успішної соціальної адаптації.

Формулювання цілей статті... Тому метою даної статті є розкриття основних особливостей, рівнів та етапів соціальної адаптації підлітків із сімей трудових мігрантів.

Виклад основного матеріалу... Перш за все, доречним вважаємо охарактеризувати основні особливості підліткового віку, який сучасна наука визначає залежно від країни (регіону проживання) і культурно-національних особливостей, а також статі (від 10-11 до 15-16 років). Підлітковий вік характеризується бурхливим ростом людини, формування організму у процесі статевого дозрівання, що робить помітний вплив на психолого-фізіологічні особливості підлітка, різкою активізацією життєдіяльності і глибокою перебудовою організму. У цей час відбуваються інтенсивні й кардинальні зміни в організмі дитини на шляху до біологічної зрілості і статевого дозрівання. Відбувається інтенсивне формування особистості, енергійне зростання моральних та інтелектуальних сил і можливостей.

Найважливішою умовою розвитку специфічних психологічних новоутворень потрібно вважати якісно новий рівень соціальних сподівань і вимог, які висують перед підлітком школа, сім'я, суспільство. Характерними новоутвореннями підлітка є прагнення до самоосвіти і самовиховання, повна визначеність нахилів та професійних уподобань; теоретичне опанування дійсності випереджає практичне бажання бути дорослим. Основу формування нових психологічних і особистісних якостей підлітків складає спілкування у процесі різних видів здійснюваної ними видів діяльності (навчальної, виробничої, грі, занять різними видами творчості, спорту та ін.). Визначальною особливістю спілкування підлітків є їх яскраво виражений особистісний характер. Зміна соціальної ситуації розвитку підлітків пов'язана з їх активним прагненням долучитися до світу дорослих, орієнтацією поведінки на норми і цінності цього світу. Характерними для підліткового віку є «відчуття дорослості», а також розвиток самосвідомості і самооцінки, інтересу до себе як особистості, до своїх можливостей і здібностей [4, с.129]. За таких обставин важливо, щоб саме у цьому віці батьки були прикладом для наслідування. Підліток прагне діяти та виглядати як дорослий, мати його права і можливості; його розвиток супроводжується постійним рівнянням на дорослого. Це може виявлятися у наслідуванні дещо старших чи однолітків, які в чомусь виявилися вправнішими. Однак вплив ровесників не може применшити значення безпосередніх контактів з дорослими, спільних дій з ними. Саме у спільній діяльності дорослий має реальні можливості впливати на становлення особистості підлітка, його дорослішання. Тому для нього надзвичайно важливо зайняти правильну позицію в стосунках з дитиною.

Дорослий повинен бути другом підлітка, але особливим, – другом-приятелем, другом-наставником. Його завдання – допомогти дитині пізнати себе, оцінити свої здібності і можливості,

знайти своє місце в світі дорослих. Підлітки багато чого довіряють дорослим, якщо відчувають прихильність з їхнього боку, байдужість дорослих вони сприймають боляче. Відсутність взаємної довіри не лише ображає, а й завдає значної шкоди їх морально-духовному розвитку. Наявність дорослого друга є найважливішою умовою нормального розвитку, гармонійного становлення особистості.

Важливе значення для підлітка має спільна діяльність із дорослими, організована на основі єдності інтересів, захоплень. Зміст такої співпраці може бути різним. Підліток може допомагати батькам по господарству, навіть радити їм у певних справах, а дорослі мають дослухатися до його думки. Старший може залучити його до справ, якими він зайнятий. Така спільна діяльність породжує спільність переживань, почуттів, настроїв, намірів, полегшує контакт із підлітком, зумовлює емоційну та духовну близькість. У ній дитина пізнає складний внутрішній світ дорослих, глибину думок і переживань, вчиться турботливому ставленню до людей.

Довга відсутність батьків в щоденному житті дитини позначається на її емоційному стані. Особливо гостро відчуває дитина відсутність матері, внаслідок чого виникає загроза виникнення синдрому емоційної депривації. Останній є результатом браку істинної стійкості у житті людини, позбавленої в дитячому віці належної емоційної підтримки, яку неможливо компенсувати за рахунок подарунків чи фінансового забезпечення. Визначення рівня тривожності, вразливості та інших психологічних характеристик потребує втручання психолога [3].

Однією із основних характеристик дітей трудових мігрантів є схильність до формування певних проблем соціально-психологічного характеру (неадекватна самооцінка, психологічна вразливість, незасвоєння соціальних ролей в сім'ї). Пасивна позиція дітей трудових мігрантів у шкільних колективах гіпотетично є джерелом формування пасивної життєвої позиції в подальшому дорослому житті, свого роду відображенням рівня їх інтеграції (реальної та гіпотетичної) в соціум та комунікаційні орієнтири, а отже, потребує окремого розгляду. У цьому випадку для визначення рівня соціальної активності дітей трудових мігрантів доцільно застосувати метод соціометрії; при цьому актуальними бачаться наступні завдання: вивчення загальної картини соціальної активності в учнівських колективах, де навчаються діти трудових мігрантів; встановити рівень соціальної інтеграції дітей трудових мігрантів у класах; визначити настрої груп однолітків стосовно сприйняття дітей трудових мігрантів; розробити ефективні форми роботи з метою повноцінної інтеграції дітей трудових мігрантів в середовище однокласників [7].

Водночас, доречно зауважити, що наслідки соціальної адаптації за умов відсутності таких впливових агентів соціалізації як сім'я, в цілому, і батьки, зокрема, можуть виявитися уже в дорослому віці, наприклад, проблемами у налагодженні емоційних зв'язків з іншими людьми, у почуттях невпевненості та ненадійності. Тож, навіть у випадку, коли особливих девіацій в соціальній поведінці дитини трудового мігранта не виявляється, слід враховувати потенційну загрозу їх виникнення в подальшому житті. Крім того, важливим бачиться виявлення «компенсуючих» чинників соціалізації, тобто тих її агентів, які виконували (в тій чи іншій мірі успішно) функцію батьків; зокрема, дослідити ефективні форми та методи діяльності соціальних агенцій, скерованих на підтримку дітей, чие середовище соціалізації є не зовсім благополучним [7].

Батьки є прикладом для наслідування, що зумовлює утвердження заміщувальної ідентифікації, яка набуває статусу соціальної адаптації дитини в сім'ї. Соціалізуючий вплив сім'ї значною мірою залежить від адаптаційних здатностей самих батьків. Якщо вони змогли адаптуватися до наявних економічних та соціальних реалій, їхня модель адаптації набуває привабливості й для дітей. Але, зважаючи на процеси трудової міграції, сьогодні доволі помітна частина дітей адаптується під впливом різного роду соціальних чинників. За цих умов діти зростають в умовах психологічного дискомфорту. Як наслідок, відбувається так звана регресивна її адаптація до навколишнього середовища, зумовлюючи недостатній розвиток соціальних якостей молодшої особистості, слабку соціальну рефлексію й обмежений соціальний досвід, труднощі в оволодінні соціальними ролями. Такі діти зазнають труднощів у процесі оптимальної соціальної адаптації, ізолюються в колективі однолітків, мають обмежене культурне підґрунтя для успішного навчання.

Умовою та результатом соціальної адаптації підлітків із сімей трудових мігрантів є сформованість соціальних засобів спілкування, поведінки та діяльності, які оточення визнає і підтримує. Учені, які досліджували процес адаптації (Т.С.Кабаченко, О.Р.Ткачишина) звертають увагу на те, що спочатку підліток переживає багато труднощів як навчального, так і психологічного характеру. Перш за все, основним завданням для нього є входження у колектив та знаходження свого місця у структурі соціального середовища. Цей період можна порівняти з вивченням нової гри: існують правила, які необхідно зрозуміти, і варіанти, які потрібно вибрати.

Окрім того, доречно акцентувати увагу на тому, що в період знайомства з новим соціальним оточенням виникає кілька стадій, зокрема:

Перша стадія – ознайомлення, на якій відбувається засвоєння індивідом норм, цінностей, установок, уявлень, стереотипів тощо на когнітивному й емоційному рівнях. Когнітивний рівень надає можливість зовнішні норми і вимоги зробити внутрішніми (своїми). Ця назва отримала назву інтеріоризації. Емоційний рівень ознайомлення надає змогу за допомогою почуттів підкріпити й активно засвоїти норми, цінності, стереотипи цієї групи, а отже, включитися у неї. Це підкріплення науковці назвали ідентифікацією.

Друга стадія – ролевої орієнтації, на якій відбувається прийняття форм соціальної взаємодії, що склалися в колективі (формальні і неформальні зв'язки, стиль керівництва тощо), прийняття форм предметної діяльності (способів професійного виконання роботи). Під час другої стадії соціально- психологічна адаптація призводить до формування соціально та професійно значущих засобів спілкування, поведінки і діяльності, які прийняті у групі, та за допомогою яких особистість могла б реалізувати себе, свої потреби, схильності, уміння.

Третя стадія – самоствердження, під час якої спочатку відбувається індивідуалізація, а потім інтеграція особистості, яка адаптується до нових для неї умов. Процес індивідуалізації передбачає суміщення засвоєних особистістю соціальних вимог, норм, очікувань зі специфікою потреб, властивостей і стилю діяльності індивідів. Іншими словами, це є персоніфікація форм реалізації соціальних функцій. Цей механізм породжується загостреним протиріччям між досягнутим результатом на попередній стадії та незадоволеною потребою індивіда в максимумі персоналізації. Усе це неминує веде до конфлікту між соціальною роллю, що відведена групою цій особистості і вже засвоєна нею, та усвідомленням свого «Я». На фоні цього конфлікту починає діяти процес інтеграції, який призначений забезпечити прийняття і схвалення групою образу особистості, що створений у процесі індивідуалізації; процес, який встановлює оптимальні зв'язки між групою й особистістю. Інтеграція породжується протиріччям між образом особистості, що створений у процесі індивідуалізації, і здатністю групи прийняти та схвалити ті її особливості, які відповідають її цінностям, сприяють успіху спільної діяльності. Іншими словами, група немов би понижує уявлення людини про особисте «Я» до меж, що необхідні для спільної діяльності, і разом з тим дозволяє їй самоствердитися в межах потреб конкретної групи. На цьому етапі самооцінка особистості великою мірою сприяє тривалості й успішності вирішення різноманітних протиріч. Основним результатом стадії самоствердження є встановлення відповідності між самооцінкою особистості та оцінкою її групою за значущими здібностями й якостями особистості. Якщо протиріччя між індивідом та групою не буде усунено, то виникає дезінтеграція, чи витіснення особистості з групи, або ж її фактична ізоляція в ній. У межах інтеграції в індивіда складаються новоутворення особистості, яких у нього раніше не було (як позитивні, так і негативні) [1; 2; 5].

За таких умов доречно зауважити, що самоствердження підлітків із сімей трудових мігрантів залежить від самооцінки їх особистості та від вимог, що висувуються до неї групою. При надмірно високій самооцінці підліток переоцінює себе і стикається зі скептичним ставленням групи до її претензій, озлоблюється, виявляє підозрілість чи зневажливість і може взагалі втратити міжособистісні контакти та замкнутися в собі. При надмірно низькій самооцінці розвивається комплекс неповноцінності, стійка невіра в себе, відказ від ініціативи, байдужість і тривожність

У контексті проведення теоретичного аналізу досліджень сутності та змісту адаптації підлітків із сімей трудових мігрантів виникає необхідність у визначенні показників, які свідчили б про успішність соціальної адаптації особистості.

На думку вченого О.Урбановіча, показниками успішної соціальної адаптації особистості можуть бути:

– адекватний (такий, що задовольняє як індивіда, так і групу) соціальний статус індивіда в певному соціальному середовищі, групі. Статус є інтегральним показником місця індивіда в даній системі соціальних стосунків;

– психологічне задоволення індивіда цим середовищем, групою та її найбільш важливими елементами [6, с.106-107].

При незадовільній адаптації має місце переміщення індивіда в інше соціальне середовище (групу), збільшується кількість виявів відхиленої поведінки.

У психоемоційній сфері від'їзд одного із батьків з метою працевлаштування за кордоном негативно впливає на дитину, що проявляється у:

– порушенні психоемоційного стану здоров'я дитини (погіршенні комунікативного спілкування з оточуючими; появи дратівливості, агресивності, тривожності, недовіри до оточуючих; відчуття самотності та власної неповноцінності; втраті емоційного зв'язку дорослих із дитиною; виникнення синдрому емоційної депривації), що призводить до девіантної поведінки (розвиток алкогольної, наркотичної, ігрової залежності);

— ускладненні процесу соціалізації та якості виховання дитини (відсутність належного контролю за поведінкою дитини дорослими; порушення шкільної дисципліни, поява проблем у навчанні), що веде до порушення формування особистості у дітей трудових мігрантів;

— деформації ціннісних орієнтацій щодо сім'ї як такої (викривлене уявлення про позитивну модель сім'ї; складності у формуванні поняття про повноцінну сім'ю), що у більших масштабах означає зародження такого явища як національне сирітство;

— комунікативних проблемах після повернення трудових мігрантів додому (ускладнення в спілкуванні та порозумінні дітей та батьків; незнання батьками своєї дитини тощо) [8].

Висновки... Із огляду на вищерозглянуте, можемо стверджувати, що у сім'ях трудових мігрантів відбувається відчуження дітей від батьків у зв'язку із втратою постійної уваги та опіки; особливо не задовольняється у підлітків потреба в емоційній близькості з оточуючими, які мають постійний дефіцит прояву позитивних почуттів, як по відношенню до себе, так і по відношенню до інших. Знання індивідуальних особливостей підлітка, на основі яких будується система включення його у нові види діяльності і нове коло спілкування, дає можливість уникнути дезадаптаційного синдрому, зробити процес адаптації психологічно комфортним. Тому наступним нашим кроком у подальших дослідженнях вважаємо за доречне розглянути соціально-педагогічні технології, які б служили для ефективного надання соціальної допомоги підліткам із сімей трудових мігрантів.

Список використаних джерел і літератури:

1. Кислий В. Д. Особливості соціально-психологічної адаптації офіцерів-випускників до діяльності в особливих умовах : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / В. Д. Кислий. — К., 2003. — 194 с.
2. Психология в управлении человеческими ресурсами : учеб. пособ. / Т. С. Кабаченко. — СПб. : Питер, 2003. — 400 с.
3. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів : навч.-метод. посіб. / за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубанівої, І. І. Цушка. — К. : ФОП «Чальцев», 2008. — 384 с.
4. Словник основних термінів і понять з превентивного виховання / за заг. ред. доктора пед. наук, професора Оржеховської В. М. — Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2007. — 200 с.
5. Ткачишина О. Р. Соціально-психологічна адаптація особистості як невід'ємна складова її соціалізації / О. Р. Ткачишина // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — К., 2006. — Т. VIII. — Вип. 1. — С. 341–348.
6. Урбанович А. А. Психология управления : учеб. пособ. / А. А. Урбанович. — Мн. : Харвест, 2001. — 640 с.
7. Звітні матеріали соціального дослідження «Діти трудових мігрантів: особливості соціальної поведінки» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://caritas-ua.org/index.php?option=com_content&task=view&id=220&Itemid=23.
8. Щодо вдосконалення соціального захисту дітей трудових мігрантів Аналітична записка [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/825/>.

Аннотация

И.Ф. Лизун

Особенности социальной адаптации подростков с семей трудовых мигрантов

В статье раскрыты основные особенности социальной адаптации подростков с семей трудовых мигрантов. Определены стадии, которые подросток проходит в период знакомства с новым социальным окружением.

Ключевые слова: подросток, социальная адаптация, трудовая миграция.

Summary

I.F.Lyzun

Features of Social Adaptation of Teenagers from Families of Migrant Workers

The article deals with the main features of the social adaptation of teenagers from families of migrant workers. The stages, which the teenager passes at a time of acquaintance with new social environment are defined.

Key words: teenager, social adaptation, work migration.

Дата надходження статті: «26» вересня 2012 р.